

УДК 94 (477) «1987–1991»: 271.4

МІСЦЕ ГОШІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ПРОЦЕСАХ БОРОТЬБИ ЗА ЛЕГАЛІЗАЦІЮ УГКЦ НА ДОЛИНЩИНІ НАПРИКІНЦІ 1980-х РОКІВ

СТЕПАН КОБУТА, ЛАРИСА КОБУТА

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»*

*кафедра історії України, кафедра політичних інститутів та процесів
вул. Т. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, 76025*

Івано-Франківщина була одним із ключових українських регіонів, де в кінці 1980-х рр. набрав широкого розмаху суспільний рух за відновлення законної діяльності УГКЦ. Активну участь у ньому взяли й віруючі Долинщини, їхні представники у складі громадського Комітету захисту УГКЦ. Закритий і заборонений радянським режимом, Гошівський монастир як колишня святиня УГКЦ опинився в епіцентрі домагань греко-католиків щодо відновлення його діяльності. Наполегливість громадян спонукала комуністичну владу спочатку змінити цільове призначення приміщення монастиря, а з піднесенням руху за легалізацію УГКЦ та перемогу демократичних сил його повернули законному власникові – відновленій українській церкві.

Ключові слова: *греко-католики, Гошівський чоловічий монастир, Долинщина, національно-релігійне відродження, Російська православна церква (РПЦ), Українська греко-католицька церква (УГКЦ).*

У рамках боротьби за національно-політичний суверенітет України на рубежі 1980-х – 1990-х років в Україні відбувся процес виходу з підпілля та узаконення діяльності Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Її внаслідок Львівського церковного псевдособору, який 1946 р. інспірували радянські спецслужби, та масштабної антирелігійної політики сталінського тоталітарного режиму було заборонено, а її вище духівництво арештували й ув'язнили, майно і споруди націоналізували, а частину вірних та священників у примусовий спосіб направили в підпорядкування Російської (Руської) православної церкви (РПЦ). Серед закритих і заборонених до релігійної діяльності в умовах радянської політичної системи був і чернечий орден отців василіан Української греко-католицької церкви та його місійний центр – Святопреображенський чоловічий монастир, розташований на Ясній Горі в с. Гошеві Долинського району на Івано-Франківщині.

Домагання українських греко-католиків легалізації підпільної церкви та їхня боротьба за повноправне національно-релігійне відродження в умовах горбачовської «перебудови» завершилися відновленням історичної справедливості. У 1990–1991 рр. діяльність УГКЦ узаконили, що дало можливість відродити діяльність і Гошівського монастиря. Тож у цій статті досліджується процес боротьби мешканців Долинського району (Долинщини) за відновлення УГКЦ та сакральність значення монастиря як символу греко-католицької віри для місцевих мешканців.

Нині Гошівський монастир є одним із найбільших українських паломницьких осередків УГКЦ, що входить до спільноти Марійських відпустових центрів – таких, як Лурд чи Фатіма, об'єднаних навколо Папської базилики Санта Марія Маджоре у

Ватикані¹. Кожного року тут проходить багато прощ віруючих, зокрема і з-за кордону, і ця традиція своїм корінням сягає минулого.

Але релігійну діяльність монастиря брутально перервав радянський комуністичний режим у другій половині 1940-х років. 27 березня 1950 р. каральні органи радянської влади заарештували настоятеля та монахів монастиря, його ліквідували, а його споруди і майно конфіскували на користь держави. Впродовж кількох десятків років монастирську церкву використовували як господарське приміщення, а в колишніх монаших кімнатах організували дитячий будинок, що діяв до кінця 1970-х років².

Всупереч бажанню місцевих віруючих, котрі пам'ятали славне християнське минуле монастиря, радянські органи прагнули остаточно знищити пам'ять про цей важливий осередок українського духовного і культурного життя. Із 1978 р. на його території розмістилася відпочинкова база для працівників Івано-Франківського радіоелектронного виробничого об'єднання «Родон», що проіснувала до 1989 р. Як і вся церква, що перебувала в підпільному («катакомбному») стані, колишній монастир у політиці місцевих органів влади підпадав під комплекс заходів, спрямованих на остаточне припинення існування на той час підпільної УГКЦ. У другій половині 1980-х років передбачалося в області «виявити всі підпільні товариства УКЦ (Української католицької церкви. – Авт.), залишки уніатства, місця зборищ, «домашні церкви», «монастирі», домогтися повного їх припинення; припинити антигромадські прояви з боку негативно налаштованих католиків і уніатів, використання знятих з реєстрації культових споруд для проведення богослужінь і обрядів, їх ремонт та облаштування, поширення предметів уніатського культу; завершити на протязі найближчих років освоєння знятих з реєстрації колишніх культових споруд уніатів і католиків»³.

Долинський район влада відносила до числа територій, де греко-католики проявляли активність у своїй релігійній діяльності. Впродовж 1987 р. її представники фіксували діяльність греко-католицьких священиків у районному центрі Долині, селах Бубнищі, Гошеві, Герині, Станківцях, Церківній, Суколі й Липі. Під наглядом місцевих чиновників перебували священики Р. Проців і В. Серемчук, монахині А. Флячек, М. Смеречанська, І. Цебрин, Е. Берковська й О. Дикун, котрих неодноразово застерігали від проведення несанкціонованої релігійної діяльності⁴.

Поширення серед мешканців західноукраїнських областей інформації про «грушівське диво» – появу у квітні 1987 р. на недіючій капличці в с. Грушеві на Львівщині зображення Богородиці спричинило активізацію діяльності представників підпільної церкви, зростання зацікавленості до релігійної сфери десятків тисяч людей. Під впливом «грушівських» подій у травні 1987 р. в ряді міст та районів Прикарпаття, зокрема і в селах

¹ Олег Будзінський «Гошівський монастир: на сторожі людської гідності *«Збруч»*, 06 січня 2014, доступ отримано 30 вересня 2017, <https://zbruc.eu/node/17399>.

² «Коротка історія Святопреображенського монастиря Отців Василіян, що на Ясній Горі у Гошеві,» *Василіанський монастир на Ясній Горі у Гошеві*, 22 травня 2012, доступ отримано 30 вересня 2017, <http://www.osbm-hoshiv.in.ua/index.php/istoriia/istoriia-monastyria>.

³ Записки відділу пропаганди і агітації, науки та навчальних закладів обкому, інформації міськкомів, райкомів партії, обласних організацій про виконання постанов бюро та секретаріату обкому партії з питань перебудови масово-політичної роботи, 1984–1988, Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 1П – Івано-Франківський обласний комітет компартії України, оп. 1, спр. 5358, арк. 1–9.; Документи про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь (інформації, довідки, списки) за 1987 рік, ДАІФО, ф. Р-388 – Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР в Івано-Франківській області, оп. 2, спр. 211, арк. 21–23.

⁴ Ibid, ф. Р-388, оп. 2, спр. 211, арк. 12, 28.

Долинщини, відбулися три десятки несанкціонованих релігійних зібрань і богослужінь греко-католиків, на яких лунали заклики до влади дозволити реєстрацію греко-католицьких громад, передати їм у користування колишні культові споруди, що використовувалися не за призначенням⁵. Подібні релігійні зібрання фіксувалися також упродовж літніх місяців, при цьому кількість учасників і географія проведення подібних заходів в області постійно зростала⁶.

У серпні 1987 р. частина священників та віруючих УГКЦ виступила з відкритою заявою до Папи Римського із зверненням про вихід УГКЦ з підпілля, яка отримала значний резонанс у середовищі віруючих. Розпочався новий етап боротьби за відновлення діяльності церкви, до якого долучилися не тільки релігійні, але й світські діячі. Було створено громадський орган – Комітет захисту Української католицької церкви (УКЦ), який очолив відомий львівський дисидент І.Гель. Комітет здійснював функцію координації руху греко-католиків за легалізацію своєї церкви, об'єднавши зусилля духовних і світських осіб⁷.

До складу комітету ввійшли і мешканці Долинщини – колишні політв'язні і дисиденти С. Петраш-Січко з Долини і Я. Лесів з Болехова, відомі своєю громадянською позицією діячі. С. Петраш-Січко була представником знаної у дисидентських колах родини Січків, безкомпромісним противником комуністичного режиму, членом створеної ще 1982 р. «Ініціативної групи захисту прав віруючих і церкви в Україні», спадкоємцем якої став названий комітет. Я. Лесів входив до складу відновленої Української гельсінської групи, був дописувачем самвидавних видань «Український вісник» і «Християнський голос», у яких повідомляв інформацію про реальний стан справ у релігійній сфері та домагання греко-католиків за свої права. Як людина глибоко віруюча Я. Лесів спрямовував свою діяльність на служіння справі відродження національної церкви, до якої з грудня 1988 р. долучився вже як священник УГКЦ, якого висвятив єпископ П. Василик.

Ці особи мали значний суспільний авторитет, досвід протистояння з партійно-державною системою. Їхня діяльність була активною у селах Долинського та ряду суміжних районів, де проводилися релігійні богослужіння за греко-католицьким обрядом, вівся збір підписів на підтримку вимог до влади дозволити реєстрацію громад УГКЦ. Як згадувала С. Петраш-Січко, «І ми почали збирати підписи віруючих УКЦ. Підписували люди цілими селами, всі ті, хто довгі роки скрадаючись молилися по лісах і полях, подалі від ворожого ока. Підписи пачками відсилали в Президію Верховної Ради. До половини 1988 р. було переслано 15 000 підписів»⁸.

⁵ Інформації, огляди ЦК компартії України, обкомів партії, Держтелерадіо УРСР про діяльність уніатських екстремістів у західних областях республіки і заходи до їх нейтралізації, основні напрями закордонної католицької і уніатської радіопропаганди. В справі є фотографії про збір уніатів у с. Зарваниці Тербовлянського району Тернопільської області 17 липня 1988 р., 21 травня 1988 – 13 січня 1989, Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України, оп. 25, спр. 3330, арк. 13–14.

⁶ Документи про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь (інформації, довідки, списки) за 1987 рік, ДАІФО, ф. Р-388, оп. 2, спр. 211, арк. 41-42, 55-56.

⁷ Мета і діяльність Комітету достатньо висвітлені у працях: Тарас Бублик, «Участь греко-католицького мирянства у русі за легалізацію УГКЦ: на прикладі діяльності комітету захисту УКЦ (середина 1980-х – початок 1990-х рр.),» *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Запоріжжя, по. XXX, (2012): 302–309; Іван Гель, «Комітет захисту Української католицької церкви,» у *Енциклопедія сучасної України*, К., Т. 14, (2014): 202–203; Володимир Суботін, «Комітет захисту УГКЦ: особливості створення, основні напрями діяльності (1987–1989 рр.),» *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, Івано-Франківськ, по. 21, (2012): 68–73.

⁸ *Три повстання Січків: У 2-х томах, Т. 1, : Спогади Стефанії Петраш-Січко. Документи Харківська правозахисна група; Редактор-упорядник В. В. Овсієнко, (Харків, 2004): 117.*

Ще одним кроком у боротьбі за власну церкву були звернення віруючих про реєстрацію греко-католицьких громад. До органів місцевої влади області за перший квартал 1988 року віруючі 15-ти населених пунктів подали офіційні заяви про реєстрацію греко-католицьких громад, жодна з яких не була задоволена⁹. Натомість за затвердженням у ЦК КПУ планом протидії відновленню УГКЦ розпочався процес форсованої реєстрації нових громад РПЦ, що, за задумом комуністичних чиновників, мало бути альтернативою домаганням прав греко-католиків¹⁰. У галицьких областях в адміністративний спосіб у селах творилися православні «двадцятки» – релігійні групи, що зверталися до влади з проханням відкрити храм і зареєструвати православні громади РПЦ. На практиці до цього долучалися не тільки православні активісти, але й представники місцевої влади та силових структур.

Цей спосіб запобігання потенційній реєстрації греко-католиків призвів до форсованої реєстрації нових православних громад (за неповні два роки в галицьких областях та Закарпатті 1100 заяв), при цьому значна частина їх там, де визнання вимагали греко-католики¹¹. На Долинщині таким чином було утворено православні громади та відкрито культові споруди у 12-ти населених пунктах, зокрема в селах Белеєві, Максимівці, Підлісках, Сеничеві, Суколі, Яворові, дано дозвіл на будівництво православних храмів у Вишкові, Якубові, Гузієві, Рахині, Розточках. Відверте нехтування прохань і вимог віруючих УГКЦ на реєстрацію своїх громад наочно відображав той факт, що 1989 р., коли рух за відновлення УГКЦ набрав досить значних масштабів, в області рішеннями місцевої влади було узаконено діяльність 229-ти православних, однієї римо-католицької і жодної греко-католицької громад¹².

Партійно-державні органи свідомо провокували конфліктні ситуації на релігійному ґрунті, в яких вони ставали на бік прихильників РПЦ. При цьому в ЦК КПУ заявлялося, що його позиція щодо УГКЦ – «це не обмеження, заборона для віруючих, а недопущення використання релігії в антисоціальних, націоналістичних цілях», бо можлива реєстрація УГКЦ викликала б «серйозний конфлікт, почався б розкол віруючих по релігійно-національній ознаці», а її прихильники «потрапили б у підпорядкування реакційному емігрантському центру УКЦ»¹³.

⁹ Інформації, листи, огляди ЦК компартії України до ЦК КПРС, Інституту суспільних наук АН УРСР, Держтелерадіо України до ЦК компартії України про релігійний фанатизм в деяких західних областях республіки, основні напрямки закордонної католицької і уніатської радіопропаганди, наслідки візиту папи Іоана Павла II до Польщі, 23 березня 1987 – 21 грудня 1987, ЦДАГОУ, ф.1, оп.25, спр.3143, арк. 86.

¹⁰ Доповідні записки, довідки відділу адміністративних органів ЦК компартії України, КДБ УРСР про стан контрольно-пропускних пунктів прикордонних військ, перебудову кадрового забезпечення чекістської діяльності, заходи КДБ-МВС республіки по попередженню і локалізації масових антигромадських проявів, 4 лютого 1988 – 25 жовтня 1988, ЦДАГОУ, ф. 1, оп.25, спр.3330, арк.46.

¹¹ Записки, довідки, інформації, листи про роботу партійних організацій у зв'язку з діяльністю неформальних об'єднань, про несанкціоновані мітинги і збори в окремих містах республіки, релігійну ситуацію, інші питання ідеологічної і масово-політичної роботи, 3 лютого 1989 – 20 грудня 1989, ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2659, арк.7, 17.

¹² Інформації, листи, доповідні записки та інші документи, відправлені до союзної та республіканської Ради у справах релігій, 1990, ДАІФО, ф. Р-388, оп. 2 спр. 218, арк. 2.

¹³ Записки, довідки, інформації, листи про роботу партійних організацій у зв'язку з діяльністю неформальних об'єднань, про несанкціоновані мітинги і збори в окремих містах республіки, релігійну ситуацію, інші питання ідеологічної і масово-політичної роботи, 3 лютого 1989 – 20 грудня 1989, ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр. 2659, арк. 7.

Монополізоване право РПЦ проводити 1988 р. святкові ювілейні заходи на честь хрещення Русі спонукали греко-католиків до рішучіших дій. За ініціативи Комітету захисту УКЦ у багатьох населених пунктах Галичини і Закарпаття проводилися несанкціоновані богослужіння, приурочені відзначенню знаменної події. На відміну від показових «офіційних» святкувань, влаштованих за підтримки комуністичної влади, ці самочинні молебні відображали справжнє прагнення віруючих відзначити знаменну християнську подію. У селах Долинщини проведення таких заходів брали на себе місцеві активісти, серед яких був член Комітету захисту УКЦ Я. Лесів. Усвідомлюючи сакральну роль у свідомості віруючих колишніх відпустових центрів, велике богослужіння він організував 17 липня 1988 р. на території Гошівського монастиря. Участь у цьому святковому дійстві за офіційними даними тогочасної міліції взяли понад 5 тисяч осіб¹⁴, хоч насправді учасників зібрання було значно більше. В урочистих проповідях лунали заклики до влади повернути монастир церковній громаді, відновити його церковно-релігійний статус. За 10 днів ще одне самовільне урочисте богослужіння за участі тисяч віруючих Долинщини відбулося в сусідньому від Гошева селі Церківній. Учасник цих подій В. Гук так описував святкове дійство: «В цей пам'ятний день зі Львова машиною приїхала група сестер-монахинь, о. Метей Гаврилів, віруючі зі Стрия та сусідніх сіл. Отець Метей Гаврилів привіз радіоапаратуру з кількома гучномовцями, кабель для підключення апаратури. Місцем обрали сільське кладовище. Звідси Службу Божу слухало все село. Прийшло сюди багато віруючих не тільки з Церківни, а й з сусідніх сіл – Витвиці, Гошева, Слободи-Болехівської, Станківців, Кальни, Росточків, Тисова, Поляниці».¹⁵

Святкування у Гошеві, а також велична святкова відправа в Зарваниці на Тернопільщині (де за даними міліції було понад 15 тисяч присутніх, а за свідченнями учасників – понад 30 тисяч – *Авт.*) мали великий резонанс серед мешканців галицьких областей, сприяли піднесенню релігійних настроїв у галичан, що із занепокоєнням відзначали у високих партійних комітетах¹⁶. Як наслідок такого остраху – зростання кількості пропагандистських публікацій у республіканській і місцевій пресі, у яких автори паплюжили історію УГКЦ та її ієрархів, звинувачували в націоналістичній діяльності активістів національно-релігійного відродження. Тогочасна позиція влади щодо греко-католиків знайшла пропагандистське відображення в інтерв'ю уповноваженого ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по Львівській області Ю. Решетила, матеріал якого масово тиражували місцеві газети галицьких областей. У матеріалі, який передрукувала районна газета «Червона Долина», читачів переконували, що «уніатство не є самостійною релігійною конфесією. Це явище суто політичне, тому питання реєстрації уніатської церкви, чого так добиваються екстремісти та їхні зарубіжні покровителі, суперечать нашому законодавству»¹⁷. Учасників греко-католицьких зібрань називали «екстремістами-уніатами», а їхню діяльність кваліфікували як дії, спрямовані «на розпалювання ворожнечі між віруючими різних конфесій»¹⁸.

Щодо провокування суперечностей, то цей спосіб був притаманний саме чинній владі. Намагання комуністичних органів спільно із структурами РПЦ протистояти

¹⁴ Довідки, інформації релігійну ситуацію і діяльність уніатів у 1988 році, ДАІФО, ф. 1П, оп. 1, спр. 5420, арк. 3–4.

¹⁵ Василь Гук, *Шлях до волі*, (Івано-Франківськ: ВГЦ «Просвіта», 2012, 391.

¹⁶ Доповідні записки, довідки відділу адміністративних органів ЦК компартії України, КДБ УРСР про стан контрольно-пропускних пунктів прикордонних військ, перебудову кадрового забезпечення чекістської діяльності, заходи КДБ-МВС республіки по попередженню і локалізації масових антигромадських проявів, 4 лютого 1988 – 25 жовтня 1988, ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 3330, арк. 14-15.

¹⁷ «Релігія чи політика?», *Червона Долина*, 11 березня 1989.

¹⁸ Ibid.

прагненням греко-католицьких вірних часто приводили до ескалації соціально-релігійної напруги в населених пунктах району та регіону. Про такі резонансні події оперативного повідомляли неформальні друковані видання, західні радіостанції, що стало суттєвим чинником стримування агресивної політики влади. Як це робилося, знав і бачив на той час висвячений отець УГКЦ Я. Лесів. Під час Різдвяних свят у січні 1989 р. разом із віруючими села Грабівки сусіднього Калуського району він добу «відстоював їхнє право на святкове богослужіння у своїй церкві перед навалюю новітніх атеїстичних «опричників»¹⁹. 12 лютого аналогічна ситуація повторилася уже в селі Бубнищі Долинського району. Туди Я. Лесіва запросила місцева громада для проведення святкового богослужіння, приуроченого храмовому святу Трьох Святих. Однак зранку в селі з'явилися представники обласної і районної партійної й державної влади, уповноважений у справах релігії, міліція, а також кілька священників і монахів РПЦ. Останні повинні були здійснити православну церковну відправу, не допустити «уніатського зборища». На захист церкви, національної віри та свого священника став практично весь присутній люд, змусивши прибулих покинути село²⁰.

Подібні, хоч і менш резонансні факти фіксувалися в інших населених пунктах району. На знак протесту щодо небажання комуністичної влади дослухатися до релігійних прохань віруючих частина мешканців Долинщини в березні 1989 р. відмовилася брати участь у виборах народних депутатів СРСР. У селах Бубнищі і Церківній бойкотом голосування виборці зірвали ці вибори²¹.

В таких умовах влада форсувала ухвалення рішень, спрямованих на посилення позицій РПЦ. Одним із засобів такої політики мало стати заснування у Гошеві православного монастиря. У листопаді 1988 р. Рада у справах релігії при Раді Міністрів СРСР задовольнила звернення глави РПЦ патріарха Пімена про передачу колишнього монастирського комплексу УГКЦ Російській православній церкві. В її рішенні вказувалося: «1. Підтримати прохання патріарха Московського і всієї Русі Пімена про відкриття чоловічого монастиря в с. Гошів Долинського району Івано-Франківської області. 2. Просити Івано-Франківський облвиконком Української РСР передати в порядку, передбаченому законом, комплекс будівель, споруд і земельну ділянку колишнього чоловічого монастиря в с. Гошів Долинського району Івано-Франківської області»²². Вже 24 січня 1989 р. Івано-Франківський облвиконком відгукнувся на цей заклик, ухваливши своє рішення «Про передачу Івано-Франківському єпархіальному управлінню РПЦ комплексу будівель, споруд і земельної ділянки в с. Гошів Долинського району для утворення православного чоловічого монастиря». У ньому задовольнялося прохання керівництва РПЦ і рішення союзного органу, давалися доручення дирекції виробничого об'єднання «Родон» звільнити приміщення, які він використовує, а Долинському райвиконкому передати їх за договором єпархіальному управлінню РПЦ²³.

Мешканці Гошева та навколишніх сіл сприймали це як наругу. Для них Гошівська святиня навіть у недіючому стані завжди асоціювалася з греко-католицькою церквою, а дії комуністичних органів щодо відкриття православного монастиря мали явно провокаційний характер.

Відверте нехтування релігійних почуттів громадян обумовило рішучість їхніх дій. 17 травня 1989 р. в рамках відзначення Великодніх свят о. Я. Лесів разом із львівським

¹⁹ «Святвечір у Грабівці», *Листок прес-служби УГС*, 9 січня 1989.

²⁰ «Новітня навала на Бубнище», *Листок прес-служби УГС*, 10 березня 1989.

²¹ Протоколи №№ 7, 8 засідання бюро Івано-Франківського обкому компартії України, 11 квітня 1989 – 19 травня 1989, ДАІФО, ф. 1П, оп. 1, спр. 5450, арк. 6.

²² Протокол №1 засідання виконавчого комітету Івано-Франківської обласної ради народних депутатів від 24 січня 1989, ДАІФО, ф. 295, оп. 6, спр. 2981, арк. 141.

²³ *Ibid*, арк. 139–140.

священиком о. М. Гаврилівим очолили багатотисячний хресний хід прихильників УГКЦ на Ясну Гору (в офіційних документах подавалася вже звична кількість – 5 тисяч осіб)²⁴. Під час релігійних богослужінь присутні висловлювали вимоги до влади не тільки визнати УГКЦ, але й повернути їй монастир.

Та незважаючи на протести вірян, комуністична влада свідомо сприяла початку діяльності в Гошеві Преображенського православного чоловічого монастиря РПЦ. Сюди переселили кілька насельників із Почаївської лаври, відкрили храм для богослужіння. У розпорядження монахам виділили 11 гектарів рілничої землі²⁵. Факт передачі Гошівського монастиря православної церкві тогочасний екзарх РПЦ в Україні митрополит Філарет назвав позитивним результатом процесу «перебудовного» оновлення самої православної церкви²⁶.

Натомість реакція частини місцевих мешканців була різка. 31 травня група обурених людей вимагала від новоявлених православних монахів покинути монастирський комплекс. Цей інцидент опинився в центрі уваги обласних партійних керівників. На гостроту ситуації навколо Гошівського монастиря вказувалося у довідці другому секретареві Івано-Франківського обкому Компартії України, де зазначалося: «31 травня ц. р. група прибічників уніатства в складі 500 чоловік ввірвалася на територію Гошівського монастиря і, погрожуючи його насельникам, висунула вимогу про передачу культових споруд уніатам. Ця акція є продовженням дій уніатських екстремістів, спрямованих на відновлення греко-католицької церкви. Останнім часом уніатами розповсюджуються серед навколишнього населення провокаційні чутки, що православна церква не планує реставрувати храм на території монастиря, а проживаючі в ньому ченці підіслані державою. Вони ніби навмисно зволікають з ремонтом. Одночасно уніатські екстремісти посилено ведуть шантаж монахів, залякують їх, змушують покидати монастир. Долинський райвиконком надає певну допомогу насельникам монастиря в ремонті житлових споруд, його благоустрої. Однак ця допомога вкрай недостатня. В незадовільному стані знаходиться під'їзна дорога. Потребує негайного ремонту храм. [...] Все це негативно позначається на морально-психологічній обстановці в навколишніх населених пунктах, породжує нездорові настрої серед віруючих-православних, створює у них думку, що радянські органи не бажають йти назустріч проханням віруючих в ремонті храму на території монастиря, чим користуються уніатські екстремісти»²⁷. Серед визначених заходів передбачалося залучити відповідні організації до розробки проектної документації на ремонт храму і під'їзної дороги, а облвиконкому виділити потрібні кошти на проведення будівельно-ремонтних робіт. За два тижні в облвиконкомі провели нараду з питань ремонту монастиря та під'їзної дороги, дали відповідні доручення виконавцям²⁸. Упродовж наступних місяців частину ремонтних робіт було виконано.

У серпні 1989 р. Івано-Франківська єпархія РПЦ провела дев'ятиденний піший хресний хід, який завершився багатолюдним богослужінням на Ясній Горі, де, за словами журналіста, «була виставлена на всенародне почитання ікона Божої Матері»²⁹. Підкреслюючи масштабність саме православної події, газетяр наголошував: «...горстка віруючих греко-католицької церкви на чолі з своїм пастирем намагалася відволікти людей

²⁴ Ігор Андрухів «Цариця Карпатського краю». *Нарис історії Василянського чернецтва, монастиря та чудотворної ікони Матері Божої в Гошеві*, (Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2002): 134.

²⁵ Михайло Височан, «Завершився хресний хід,» *Червона Долина*, 31 серпня 1989.

²⁶ «Митрополит Філарет «Наша церква прагне миру, єдності і добра,» *Червона Долина*, 20 червня 1989.

²⁷ Довідки про релігійну обстановку, масові заходи, мітинги, збори, молебні, проведені в області, 4 квітня 1989 – 24 жовтня 1989, ДАІФО, ф. 1П., оп. 1, спр. 5481, арк. 15.

²⁸ Ibid, арк.16.

²⁹ Михайло Височан, «Завершився хресний хід,» *Червона Долина*, 31 серпня 1989.

від торжеств, пов'язаних з освяченням гошівської ікони Матері Божої, затіяла богослужіння на старому кладовищі на території монастиря. Але якщо на літургію, що правилася під відкритим небом, зібралось до 40 тисяч чоловік, то уніатів і п'ятсот не набралось»³⁰. Закінчувався газетний репортаж відповідним висновком, що заяви греко-католицьких владик про домінування у Західній Україні прихильності до УГКЦ не відповідає дійсності.

Насправді тогочасні суспільно-релігійні процеси вказували на піднесення руху віруючих за узаконення діяльності УГКЦ. Тему релігійного відродження та відновлення справедливості щодо гошівської обителі неодноразово порушували влітку-восени 1989 р. в ході проведення несанкціонованих зібрань релігійного і громадсько-політичного характеру в Долині та навколишніх селах, вона стала складником загального процесу боротьби за легалізацію УГКЦ³¹. 17 вересня 1989 р. у Львові відбулася велична маніфестація прихильників відновлення УГКЦ, у якій за різними даними взяли участь від 100 тис. до 250 тис. віруючих. Масштабним у кількості учасників стало перепоховання жертв сталінських репресій в урочищі Дем'янів Лаз біля Івано-Франківська, яке організували 29 жовтня 1989 р. місцеве товариство «Меморіал» та греко-католицькі священики. Питання легалізації церкви перестало бути суто внутрішньою проблемою суспільних відносин у галицьких областях, стало фактором складних міжнародних взаємин між СРСР і західними країнами, зокрема з Ватиканом. Тож у листопаді 1989 р. Рада в справах релігій при Раді Міністрів УРСР змушена була визнати право греко-католицьких громад на реєстрацію. Це був перший вимушений крок, за яким пішов уже інший процес – явної легалізації діяльності УГКЦ.

Греко-католицькі громади масово зверталися до органів влади щодо узаконення своєї діяльності й отримання права на використання недіючих культових споруд. На Долинщині греко-католицькі храми було відкрито в селах Бубниці, Липі, Станківцях, Церківній³². Домагалися повернення храмового комплексу і в Гошеві. Це питання обговорювали на сільському сході, хоч щодо долі монастиря поведінка чиновників місцевого райвиконкому залишалася незмінною. У матеріалах районної газети – офіціозу місцевого райкому КПУ знаходимо типову для того часу казуїстичну позицію редакції (влади) з приводу прагнень мешканців Гошева щодо ухвалення справедливого рішення щодо монастиря. У відповідь на зауваження одного з дописувачів газети про відсутність районного чиновника на сільському зібранні, де обговорювали це питання, газета дала відповідь-коментар такого змісту: «...не побував на якомусь там гошівському сході, де хотіли вирішити долю монастиря. Думається, це питання більше приватне, ніж загальне. Що ж до, власне, статусу Гошівського монастиря, то це для села Гошева нічого не вирішує, бо монастир ніколи не був, і мабуть не буде приходською церквою. Яким йому бути – православним чи греко-католицьким – у компетенції вищих сфер духівництва. Правда, поки що гошівцям віддано під моління ротонду»³³.

Домагання греко-католиків повернення монастиря проходило на фоні подій, що вплинули на розвиток суспільно-релігійних процесів на Прикарпатті. 23 січня у Львові відбувся церковний Собор УГКЦ, який визнав неканонічним псевдособор 1946 р., його рішення недійсними і звернувся до органів державної влади з вимогою реабілітувати репресованих греко-католицьких священиків, повернути майно церкви, яким вона володіла до заборони, визнати церковну організацію УГКЦ.

³⁰ Ibid.

³¹ Детальніше див.: Степан Кобута, Лариса Кобута Л., «Масові несанкціоновані зібрання на Прикарпатті 1989 р. як чинник демократизації суспільно-політичного життя регіону,» *Галичина. Науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис*, Івано-Франківськ, по. 27, (2015): 157–167.

³² Зіновій Дідоха, «Кому вигідне протистояння?,» *Червона Долина*, 9 січня 1990.

³³ «І пішов брат на брата. Огляд редакційної пошти,» *Червона Долина*, 3 лютого 1990.

Ще одним чинником ослаблення впливу РПЦ в області стали звинувачення у фінансових та матеріальних зловживаннях на адресу керівника Івано-Франківського єпархіального управління РПЦ єпископа Макарія, які висунули представники громадськості та частина віруючих. На карб православному достойникові ставилося й питання щодо виділених коштів на відбудову Гошівського монастиря³⁴. Єпископ Макарій спростовував озвучені інвективи, переконуючи, що серед витрат єпархіального управління було й 200 тис. крб матеріальної допомоги на відновлення монастиря в Гошеві³⁵. На фінансовий складник діяльності православної церкви змушена була звернути увагу і влада. Уповноважений Ради у справах релігій в області в обком КПУ відправив коротку інформаційну довідку (із грифом – для службового користування) про фінансовий стан монастиря. У ній відзначалося, що 1989 р. на розрахунковий рахунок надійшло 348,5 тис. крб, витрати становили 239,9 тис. крб. залишок 108,6 тис. крб. При цьому вказувалося, що на звичні для релігійних організацій навіть у радянські часи статті витрат на благодійництво (у документі – «відчислень на патріотичні цілі»): у фонд миру, дитячий фонд, фонд охорони пам'яток, фонд радянської культури із використаних коштів не було витрачено жодного карбованця.³⁶

Суспільна увага щодо діяльності православної влади поглибила критичне ставлення до РПЦ загалом. 21 січня велика група священників Івано-Франківської єпархії (понад 200 осіб) провела зібрання у Галичі, на якому заявила про вихід із складу Російської православної церкви та перехід разом із громадами та правом користування культовими спорудами до Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). В контексті цих подій 28 січня 1990 р. Івано-Франківський облвиконком ухвалив рішення про передачу в користування (фактично повернення) греко-католицькій громаді Івано-Франківська діючого кафедрального собору³⁷, чого домагалися віруючі впродовж кількох місяців.

Церковно-релігійні відносини між греко-католиками і православними тісно переплелися із суспільно-політичними процесами в області, із проведенням гострої передвиборчої боротьби 1990 р., в якій зійшлися два політичні табори – керівна комуністична влада і об'єднані в демократичний блок опозиційні національно-демократичні сили. Останні виступали за повне відновлення прав УГКЦ, підтримували домагання греко-католицьких громад повернення їм храмів та церковного майна. У таких умовах ні партійні і державні органи влади області, ні РПЦ уже не могли завадити процесові релігійного відродження. До органів влади в області за неповні два зимові місяці було подано 435 заяв на реєстрацію греко-католицьких громад³⁸. При цьому обласні чиновники визнавали, що з діючих станом

³⁴ Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, ЦК компартії України, Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, МВС УРСР, Держтелерадіо УРСР, наукових установ, інших організацій про релігійну ситуацію в західних областях УРСР, перший Всесвітній Собор Духовної України, політику компартії України в галузі релігії, основні напрямки зарубіжної католицької та уніатської радіопропаганди українською мовою, інші питання стосунків різних конфесій та релігійного життя, 5 січня 1990 – 26 грудня 1990, ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2771, арк. 9.

³⁵ Інформації, листи, доповідні записки та інші документи, відправлені до союзної та республіканської Ради у справах релігій, 1990, ДАІФО, ф. Р-388, оп. 2 спр. 218, арк. 5.

³⁶ Ibid, арк. 14

³⁷ Протокол №2 і №3 засідань виконавчого комітету обласної ради народних депутатів від 28 січня та 2 лютого 1990 року, ДАІФО, ф. Р-295 – Виконавчий комітет Івано-Франківської обласної ради, оп.6, спр.3013, арк. 3.

³⁸ Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, ЦК компартії України, Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, МВС УРСР, Держтелерадіо УРСР, наукових установ, інших організацій про релігійну ситуацію в західних областях УРСР, перший Всесвітній Собор Духовної України, політику компартії України в галузі релігії, основні напрямки зарубіжної католицької та уніатської радіопропаганди українською мовою, інші питання стосунків різних конфесій та релігійного життя, 5 січня 1990 – 26 грудня 1990, ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2771, арк.11.

на 1 січня 1990 р. 619 православних громад «багато збираються перейти в греко-католицьку віру і Українську автокефальну апостольську православну церкву»³⁹.

Перемога демократичних сил на місцевих виборах 1990 р., формування нового складу обласної та районних рад суттєво змінили суспільно-політичну ситуації в західних областях. І демократично обрані ради взяли на себе сміливість і конечну потребу врегулювання міжконфесійних суперечок, що загрожували суспільному спокою в регіоні. Їхні рішення стали підставою для початку правової легалізації і реабілітації прав УГКЦ. Уже на своїй першій сесії Долинська районна рада у квітні 1990 р. задовольнила прохання віруючих про передачу греко-католикам культової споруди в районному центрі Долині. 25 квітня 1990 р. новообрана Івано-Франківська обласна рада затвердила рішення «Про основні принципи ставлення органів державної влади на території Івано-Франківської області до існуючих конфесій і забезпечення вільного розвитку релігійно-церковного життя на Прикарпатті», яким визнавала рівноправність усіх релігійних об'єднань, окреслювала заходи щодо врегулювання й недопущення конфліктів на релігійному ґрунті. Цим рішенням визнавалися порушені в радянські часи права греко-католицької церкви і заявлялося про потребу припинення з боку державних органів влади зволікань з реєстрацією громад УГКЦ та передачею їм у користування культових споруд, що належали церкві до 1946 р.⁴⁰ В контексті цих подій завершилася історія існування православного монастиря у Гошеві. Впродовж весни 1990 р. в монастирському храмі розпочалися богослужіння за греко-католицьким обрядом. Деякий час на території монастиря мирно уживалися православні насельники та греко-католицькі ченці, згодом перші покинули Гошів. 27 грудня 1990 р. Івано-Франківський облвиконком офіційно зареєстрував статут Івано-Франківської греко-католицької єпархії, у віданні якої перебував і монастирський комплекс у Гошеві. Розпочався новий етап діяльності давньої української духовної обителі, котра отримала свій розвиток уже в умовах незалежної України.

THE PLACE OF THE HOSHIV MONASTERY IN THE STRUGGLE FOR LEGALIZATION OF THE UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH (UGCCh) IN THE DOLYNA REGION AT THE END OF 1980th

STEPAN KOBUTA, LARYSA KOBUTA

Vasyl Stefanyk Precarpatian National University,
Department of History of Ukraine, Department of Political Institutions and Processes
street T. Shevchenko, 57, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76025

SUMMARY

The article concerns the struggle of the Dolyna district citizens (Dolynschyna) in the Precarpathian region for the restoration of the Ukrainian Greek-Catholic church (UGCCh) at the end of 1980th. It emphasizes the sacred role of the Hoshiv monastery for local people, it being a famous pilgrimage symbol of the Greek-Catholic church. In 1950th after a cruel destruction of the Ukrainian church by the Soviet regime the monastery was closed, its monks were arrested and its property was considered to be a state property. Contrary to the wishes of local people, who remembered the Christian past of the monastery and recognized its religious significance, Soviet authorities aimed at complete elimination of this important centre of Ukrainian cultural and spiritual life. First the monastery was used household premises, afterwards it served other non-religious purposes. During the «perestroika» period there started Ukrainian struggle for the legalization of the «underground church». This struggle took different forms of peaceful

³⁹ Інформації, листи, доповідні записки та інші документи, відправлені до союзної та республіканської Ради у справах релігій, 1990, ДАІФО, ф. Р-388, оп. 2, спр. 218, арк. 2.

⁴⁰ Ухвали першої сесії Івано-Франківської обласної ради народних депутатів XXI скликання. (Івано-Франківськ, 1990), 43–47.

protest, including unsanctioned religious services of Greek-Catholics, where they touched upon questions of legalization of the UGCC activity, registration of Greek-Catholic communities, and usage of important religious buildings by them.

The Dolyna region belonged to the territories, where Greek-Catholics were of a special religious activity. There worked several prominent members of the UCCCh Committee, including Ja.Lesiv, M.Gavryliv, S.Petrash-Sichko. Local activists used to sign petitions and demand the legal recognition of the church, as well as led a massive social-religious work. The separate former monastery complex of Hoshiv played a special role in their aspirations. It was used against its initial purpose, so in 1988-1989 there were held religious celebrations dedicated to the thousandth anniversary of the Kyivan Rus baptizing, these events were initiated by Ja.Lesiv.

In order to prevent the return of the monastery to the Greek-Catholic community, contrary to the wishes of local people, Soviet authorities decided to grant the building of the former monastery and 11 hectares of its land to the Russian Orthodox Church. In the spring of 1989 there was opened an orthodox monastery, there arrived monks from the Pochyiv Lavra, and the monastery premises were opened for services and sermons. Communist authorities play a great organizational and financial part in the restoration works; for the first time in 40 years there took place a religious procession. Still, the majority of local Christians demanded to go back to historical roots and register Greek-Catholic communities, as well as return all the symbolic buildings to the original church and monastery.

A serious spread of the social-religious movement for the UGCCCh legalization forced Soviet authorities into some concessions. In November, 1989, Greek-Catholics received their right to officially register their religious communities; in the two months' time there were registered 435 applications in the Ivano-Frankivsk region. On January, 23, 1990, members of the Lviv religious meeting of the Ukrainian Greek-Catholic Church cancelled the decisions of the 1946 pseudo-meeting, they addressed the authorities with the request to legally recognize the UGCCCh as a religious organization, to rehabilitate repressed Greek-Catholic priests and to return all the church possessions to the rightful owners. In the Dolyna region, as well as in the other regions of the Prycarpathian region, the majority of active religious communities, which were identified as Russian Orthodox Church communities, announced about their joining of the UGCCCh.

After the local elections of 1990, when democratic side won, newly elected regional and district councils changed their policy in the Western Ukrainian regions dramatically. Regional councils tried to solve the existing problems of different religious denominations, as their conflicts threatened the social stability of the region. Due to this course of action in the spring of 1990 the Hoshiv monastery started to serve the sermons and masses according to the Greek-Catholic religious tradition. For some time Orthodox and Greek-Catholic co-existed peacefully on the territory of the monastery, later the monastery returned to the restored Ivano-Frankivsk Greek-Catholic Eparchy completely.

Key words: Greek Catholics, Hoshiv Monastery, Dolinshchina, national-religious revival, Russian Orthodox Church (ROC), Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC).

REFERENCES

Andrukhiv Ihor «Tsarytsia Karpatskoho kraiu». Narys istorii Vasyliianskoho chernetstva, monastyria ta chudotvornoï ikony Materi Bozhoi v Hoshevi». (Ivano-Frankivsk, 2002), 134. (in Ukrainian).

Bublyk Taras, «Uchast hreko-katolytskoho myrianstva u rusi za lehalizatsiiu UHKCh: na prykladi diialnosti komitetu zakhystu UKCh (seredyna 1980-kh – pochatok 1990-kh rr.)», *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Zaporizhzhia, no. XXX, (2012): 302–309. (in Ukrainian).

Budzynskyi Oleh «Hoshivskiy monastyr: na storozhi liudskoi hidnosti», *Zbruch*, sichnia 6, 2014, accessed veresnia 30, 2017, <https://zbruc.eu/node/17399>. (in Ukrainian).

Didokha Zinovii, «Komu vyhidne protystoiannia?», *Chervona Dolyna*, sichnia 9, 1990. (in Ukrainian).

Dokumenty pro naiavnist ta diialnist uniativ, pokutnykiv, buvshykh monakhiv i monakhyn (informatsii, dovidky, spysky) za 1987 rik, State Archive in the Ivano-Frankivsk region (DAIFO), Fund R-388, Series 2, File 211. (in Russian).

Dopovidni zapysky, dovidky viddilu administratyvnykh orhaniv TsK kompartii Ukrainy, KDB URSS pro stan kontrolno-propusknykh punktiv prykordonnykh viisk, perebudovu kadrovoho

zabezpechennia chekistskoi diialnosti, zakhody KDB-MVS respubliky po poperedzhenniu i lokalizatsii masovykh antyhromadskykh proiaviv, liutoho 4, 1988 – zhovtnia 25, 1988, Central state civil communities archive of Ukraine (CDAGOU), Fund 1, Series 25, File 3330. (in Russian).

Dovidky pro relihiinu obstanovku, masovi zakhody, mitynhy, zbory, molebni, provedeni v oblasti, kvitnia 4, 1989 – zhovtnia 24, 1989, DAIFO, Fund 1P., Series 1, File 5481. (in Russian).

Hel Ivan, «Komitet zakhystu Ukrainskoi katolytskoi tserkvy» in *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*, K., T. 14, (2014): 202–203. (in Ukrainian).

Huk Vasyl, Shliakh do voli, (Ivano-Frankivsk: VHTs «Prosvita», 2012), 391. (in Ukrainian)

Informatsii, ohliady TsK kompartii Ukrainy, obkomiv partii, Derzhteleradio URSSR pro diialnist uniatskykh ekstremistiv u zakhidnykh oblastiakh respubliky i zakhody do yikh neitralizatsii, osnovni napriamy zakordonnoi katolytskoi i uniatskoi radiopropahandy. V spravi ye fotohrafii pro zbir uniativ u s. Zarvanytsia Terebovlianskoho raionu Ternopilskoi oblasti 17 lypnia 1988 r., 21. travnia 1988 – 13 sichnia 1989, CDAGOU, Fund 1, Series 25, File 3330. (in Russian).

Informatsii, lysty, ohliady TsK kompartii Ukrainy do TsK KPRS, Instytutu suspilnykh nauk AN URSSR, Derzhteleradio Ukrainy do TsK kompartii Ukrainy pro relihiinyi fanatyzm v deiakykh zakhidnykh oblastiakh respubliky, osnovni napriamky zakordonnoi katolytskoi i uniatskoi radiopropahandy, naslidky vizytu papy Ioana Pavla II do Polshchi, bereznia 23, 1987 – hrudnia 21, 1987, CDAGOU, Fund, Series 25, File 3143. (in Russian).

«I pishov brat na brata. Ohliad redaktsiinoi poshty», Chervona Dolyna, liutoho 3, 1990. (in Ukrainian).

Kobuta Stepan, Kobuta Larysa, «Masovi nesanktsionovani zibrannia na Prykarpatti 1989 r. yak chynnyk demokratyzatsii suspilno-politychnoho zhyttia rehionu», Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnytskyi kraieznavchyi chasopys, Ivano-Frankivsk, no. 27, (2015): 157–167. (in Ukrainian).

«Korotka istoriia Sviatoprebrazhenskoho monastyria Ottziv Vasyliian, shcho na Yasnii Hori u Hoshevi», *Vasyliianskyi monastyr na Yasnii Hori u Hoshevi*, travnia 22, 2012, accessed veresnia 30, 2017., <http://www.osbm-hoshiv.in.ua/index.php/istoriia/istoriia-monastyria>. (in Ukrainian).

«Mytropolyt Filaret «Nasha tserkva prahne myru, yednosti i dobra», Chervona Dolyna, chervnia 20, 1989. (in Ukrainian).

«Novitnia navala na Bubnyshche» // Lystok pres-sluzhby UHS, bereznia 10, 1989. (in Ukrainian)

Protokol №1 zasidannia vykonavchoho komitetu Ivano-Frankivskoi oblasnoi rady narodnykh deputativ vid 24 sichnia 1989, DAIFO, Fund 295, Series. 6, File 2981. (in Ukrainian)

Protokoly №№ 7, 8 zasidannia biuro Ivano-Frankivskoho obkomu kompartii Ukrainy, kvitnia 11, 1989 – travnia 19, 1989, DAIFO, Fund 1P, Series 1, File 5450. (in Russian).

Protokol №2 i №3 zasidan vykonavchoho komitetu oblasnoi rady narodnykh deputativ vid 28 sichnia ta 2 liutoho 1990 roku, DAIFO, Fund R-295, Series 6, File 3013. (in Ukrainian).

«Relihiia chy polityka? », Chervona Dolyna, bereznia 11, 1989. (in Ukrainian)

Subotin Volodymyr, «Komitet zakhystu UHKTs: osoblyvosti stvorennia, osnovni napriamy diialnosti (1987–1989 rr.)», Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii, Ivano-Frankivsk, no.21, (2012): 68-73. (in Ukrainian).

«Sviatvechir u Hrabivtsi», Lystok pres-sluzhby UHS, sichnia 9, 1989. (in Ukrainian)

«Try povstannia Sichkiv: U 2-kh tomakh, T. 1, : Spohady Stefanii Petrash-Sichko. Dokumenty», Kharkivska pravozakhysna hrupa; Redaktor-uporiadnyk V.V.Ovsienko, (Kharkiv, 2004). (in Ukrainian)

Ukhvaly pershoi sesii Ivano-Frankivskoi oblasnoi rady narodnykh deputativ KhKhI sklykannia. – Ivano-Frankivsk, 1990. – S.43–47. (in Ukrainian).

Vysochan Mykhailo, «Zavershyvsia khresnyi khid», Chervona Dolyna, serpnia 31, 1989. (in Ukrainian).

Zapysky, dovidky, informatsii, lysty pro robotu partiinykh orhanizatsii u zviazku z diialnistiu neformalnykh obiednan, pro nesanktsionovani mitynhy i zbory v okremykh mistakh respubliky, relihiinu sytuatsiiu, inshi pytannia ideolohichnoi i masovo-politychnoi roboty, liutoho 3, 1989 – hrudnia 20, 1989, CDAGOU, Fund 1, Series.32, File 2659. (in Russian).

Zapysky viddilu propahandy i ahitatsii, nauky ta navchalnykh zakladiv obkomu, informatsii miskkomiv, raikomiv partii, oblasnykh orhanizatsii pro vykonannia postanov biuro ta sekretariaty obkomu partii z pytan perebudovy masovo-politychnoi roboty. (1984–1988), (DAIFO), Fund 1P, Series 1, File 5358. (in Russian).